

Ірина Нікіфорова

СМІХ: “АНТРОПОРЯТІВНІ” ТА “АНТРОПОРУЙНІВНІ” СТРАТЕГІЇ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ В “СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ”

Стаття присвячена аналізу “антропорятівних” та “антропоруйнівних” стратегій життєтворчості на прикладі аналізу феномену сміху як прояву “неевклідової рефлексивності” та “субліформи інтелектуальної свободи” у філософсько-антропологічній концепції В. Г. Табачковського та на прикладі аналізу феномену “прикол” у філософській концепції В. А. Малахова.

Ключові слова: антропологічна рефлексія, сучасна українська філософія сміху, неевклідова рефлексивність, субліформа інтелектуальної свободи, феномен “прикол”.

I. Nikiiforova. The laughter: “anthropobailout” and “anthropodestructive” strategy creativity life in “risk society”

The article is devoted to analysis “anthropobailout” and “anthropodestructive” strategy creativity life for example the phenomenon of the laughter as a form of the critical reflection and intellectual freedom on the philosophical and anthropological conception of the V. Tabachkovsky and by the example of the phenomenon of “joke” (“prikol”) in the philosophical concept of V. Malakhov

Keywords: the anthropology reflection, the contemporary Ukrainian philosophy, laughter, critical reflection, intellectual freedom, the phenomenon “joke” (“prikol”).

И. Никифорова. Смех: “антропоспасительные” и “антропоразрушительные” стратегии жизнетворчества в “обществе риска”

Статья посвящена анализу “антропоспасительных” и “антропоразрушительных” стратегий жизнетворчества на примере анализа феномена смеха как проявления “неевклидовой рефлексивности” и “сублиформы интеллектуальной свободы” в философско-антропологической концепции В. Г. Табачковского и на примере анализа феномена “прикол” в философской концепции В. А. Малахова.

Ключевые слова: антропологическая рефлексия, современная украинская философия, смех, “неевклидова рефлексивность”, сублиформа интеллектуальной свободы, феномен “прикол”.

“Суспільство ризику” – це найбільш загальне означення тих процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві. Цей концепт потребує пильної уваги та прискіпливого вивчення, адже не достатньо констатувати факт ризику, в якому існує сучасна людина, також потрібно окреслити перспективи та можливості якщо не подолання, то певним чином “примирення” з наявною ситуацією. Саме необхідність пошуків “примирення” з ризиком зумовлює актуальність досліджень цієї проблематики взагалі, а також цієї статті. Аналізуючи літературні джерела, можна знайти різноманітні підходи до визначення “суспільства ризику”, наприклад, у таких дослідників, як У. Бек, Г. Бехман, А.В. Толстоухов, Р. В. Войтович, Л. Бевзенко та інші. Кожен з них наголошує на окремих аспектах “суспільства ризику”. Німецький соціолог Ульріх Бек у своїй книзі “Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну” [1] дуже ґрунтовно окреслює проблематику цього питання. “Суспільство ризику” У. Бека має багатовекторну спрямованість, пояснюється ним з погляду економічних, політичних екологічних, демографічних, професійних та інших загроз і визначається як “общество, чреватое катастрофами” [1, с. 27]. А російський дослідник А. Толстоухов у своїй статті “Глобальний контекст еко-майбутнього” [9], наголошуючи на екологічних ризиках сучасності та загрозі можливості “еко-майбутнього”, констатує відсутність морально-світоглядної основи, “которая позволила бы всем творениям нашей эпохи гарантировать человечеству достойное эко-будущее” [10, с. 50].

Зважаючи на вищезазначене, виникає питання: що можна розуміти під антропологічним виміром “суспільства ризику”? Пропонуємо такий варіант – як конкретні люди у своїх “смисловитих практиках” адаптуються до “суспільства ризику”. Вважаємо за можливе долучити до аналізу окресленої ситуації антропологічні ідеї представників Київської філософської школи (Київської світоглядно-антропологічної школи) Віталія Георгійовича Табачковського та Віктора Ароновича Малахова, адже в їх філософських концепціях є аналіз сучасної української дійсності та певні настанови щодо того, як у ній існувати. У цьому дослідженні ми використовуємо назву “Київська філософська школа” як узагальнення усіх можливих варіантів назви. Тому що це питання залишається відкритим і досі не має остаточної відповіді.

Головними джерелами цього дослідження слугуватимуть праці В. Г. Табачковського: “Полісутнісне Ното: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлексивності” та “У пошуках

невтраченого часу: (Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників)” та праці В. А. Малахова: “Право бути собою” [4], “Уязвимость любви” [5], стаття “Феномен прикол” [6].

Філософсько-антропологічна концепція В. Г. Табачковського вирізняється своєю “людиноцентрованістю” та “людиномірністю”. Адже філософ у всіх своїх розвідках завжди переймався “смісловитими” питаннями [3; 7; 8; 9], незалежно від того, який з аспектів людської дійсності він досліджував. З огляду на окреслену нами проблематику, пропонуємо читачам детальний аналіз феномену сміху в творчому доробку В. Г. Табачковського. Філософ універсалізує категорію сміху, надає їй глобального (“всезагального”) значення, але не в розумінні родової відмінності людини, а щодо сприйняття історії людства. “Сміх настільки ж універсальний, як і серйозний: він націлений на світове ціле, на історію, на все суспільство, на світогляд” [8, с. 199]. В. Г. Табачковський розглядає феномен сміху з позиції формування людської особистості, розгортання її внутрішніх потенцій.

Сміх – особливий вияв екстатичності людської істоти, він засвідчує міцну вітальність свого носія. У сміхових формах культури втілений елементарний “життєвий інстинкт”. Такі форми – “рятівне коло”, що уможливує здатність Ното утриматися на поверхні бурхливої життєвої круговерті. Онтологічна передумова, що включає в себе наявність “рятівного кола”, дозволяє потім, вже на іншому рівні аналізу обговорювати специфіку “антропорятівних” функцій сміху. Говорячи про “вітальну” та “рятівну” онтологічну передумову сміху, Табачковський також конкретизує її через “сміхову транскрипцію” життєстверджуючих філософом літературного героя Я. Гашека – “бравого вояка Швейка”, які він вважає неперевершеним втіленням цієї “онтологічної модальності” сміху: “Як би там не було, якось-таки було, бо ж ніколи не було, щоб геть ніяк не було” [8, с. 212]. “Казус Швейка” узагальнюється та перетворюється у Табачковського на “швейкизм” саме тому, що в ньому вбачається зразкове втілення фундаментальної онтологічної “антропорятівності” сміху. Можливо, сучасній людині, яка змушена існувати в повсякденності, що просякнута ризиком, не вистачає отого “швейкизму” як способу світовідчуття та світовідношення. Це надало б людині сили, щоб протистояти невідомості.

Інтелектуальному стилю В. Табачковського взагалі властиве створення поняттєвих опозицій і мислення в опозиціях у їх діалектичній єдності. Він формулює, наприклад, фундаментальні антропологічні опозиції, евристичний потенціал яких використовують й інші представники Київської світоглядно-антропологічної школи [3]. Йдеться про дилеми есенційного та екзистенційного, моносутності – полісутності, родової всезагальності – індивідуальної тотальності, евклідової – неевклідової рефлексивності тощо.

Які ж опозиції у сміховій площині формулює В. Табачковський? По-перше, він вказує на протилежні спрямовані людські практики – антропоруйнівні та антропорятівні. Перші, що він також визначає як практики “підпілля”, мають життєзаперечне начало, другі – начало життєстверджуюче. Концентрація першого начала – розмаїття виявів людської “пошлості”, а її уособлення – образ чорта. Завдання, яке формулюється на протилежній життєстверджуючій стороні, – “насмятися над чортом”. Зустрічаємо у філософа і такі протиставлення: коротка трагедія – довічна комедія існування, песимістичне прозріння – оптимістичне прозріння, сміх – відчай (відчай не сприяє дистанціюванню від нестерпної ситуації, а сміх – сприяє).

У сміховій площині В. Табачковський вдається до прийому переформулювання чи “переформування” певних фундаментальних опозицій. Так, протистояння “зло-добро” трансформується В. Г. Табачковським на полярність зла і сміху. Сміх постає не менш сильною категорією ніж зло або негативні емоції, внаслідок яких зникає свобода. Сміх – прояв свободи, можливість виразити свободу через сміх – це прояв здобуття свободи. “Відтак, йдеться про сміх, про іронію тощо, не як про применшення зла, а як рівнопотужного йому за своєю екстатичністю, навіть переважаючи його волею до життя, ствердження – не передусім – людської спроможності, вільної суті її як свідомої і відповідальної істоти тощо” [8, с. 198]. Не тільки зло є антиподом сміху, а й відчай та світоглядний песимізм; таким чином, відчай (песимізм) належить до царини зла, а сміх – добра. Сміх є засобом творіння добра, простору для людського волевиявлення, шпариною, яка необхідна для вільного дихання при умовах, що унеможливають акти проявлення творчої потенції як протистояння системі, суспільству, законам загального співіснування. Тож не дивно, що сміх просто необхідний людині, яка перебуває у стані повсякчасного ризику.

Сміх розглядається українським філософом у контексті практик особливого стибу (“сміхонасичених практик”), не лише дискурсивних, а життєвих, екзистенційних, яким притаманні емоційність, вольове поривання до життя, довіра до мудрості життєвої стихії. Нагадаємо, що сама “сміхова глава” у “Полісутнісному Ното...” починається з питання пошуку антропорятівної альтернативи антропоруйнівним практикам “підпілля”, тобто завдання собі філософ ставить “практичне”, проте таке, що потребує рефлексивного обґрунтування у “філософії особистого та родового порятунку”.

Найкращою біографічною ілюстрацією сміху у Табачковського слугує один і той самий наведений у двох різних роботах приклад [8; 9]. Це ситуація написання карикатури на П. Копніна (директор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ з 1962 до 1967 року) М. Поповичем у інститутській стін-

нівці “За творчу думку”, точніше не наявність карикатури, а її відсутність, яка гостро критикувалася П. Копніним. Наведення одного й того самого прикладу із власного досвіду є не простим повторенням в різних варіаціях. Оскільки у випадку згадування цієї ситуації в роботі “У пошуках невтраченого часу...” Табачковський ілюструє обставини, що склалися на той час в Інституті філософії. “Доброзичлива іронія, а нерідко й сарказм, проймав інститутську стіннівку “За творчу думку”, черговий випуск котрої П. Копнін міг оцінити негативно тільки через... відсутність карикатури на нього (Мирослав Попович робив їх неперевершено)” [9, с. 18]. Інакше складається у другому поданому випадку. Згадуючи критику П. Копніна інститутської стіннівки за відсутність карикатури на себе самого в праці “Полісутнісне homo...”, В. Г. Табачковський не просто наводить вдалий приклад можливості прояву свободи в ситуації тоталітаризму та майже повної її відсутності, а власне, підтверджує свою концепцію “антропорятівної функції” сміху. “Тож, мабуть, гуморна вдача, навіть якщо її носій не заторкує соціально-економічних, політичних та ідеологічних реалій, є ще й принципово антитоталітарною” [8, с. 199].

Сміх розглядається В. Табачковським як засіб самопорятуння людини, як важливий антропорятівний чинник. По-перше, він дає цьому теоретичне обґрунтування: у контексті “філософії особистого порятунку” сміх з часів “Веселої науки” Ф. Ніцше постає як нетрадиційна (“протитрадиційна”) форма критичної рефлексії. Сам Табачковський пропонує вислів “субліформа критичної рефлексії” [8, с. 202] та співвідносить з ним “субліформу інтелектуальної свободи” [8, с. 199] – так він називає відчуття гумору, що проявляє себе в умовах, які унеможливають свободу мислення. Через поняття “субліформа” обґрунтовуються ієрархічні стосунки між сміхом та гумором. Якщо відчуття гумору – це “субліформа” інтелектуальної свободи”, то сміх – це не просто субліформа, а новий тип рефлексії, що має більш високий рівень свободи.

Гумор, “гуморна вдача” забезпечує наявність інтервалу поміж мислителем та антимисленєвим середовищем. Сміх людини над самою собою В. Г. Табачковський вважає за “найвищий вияв гуморної вдачі” [8, с. 200], звертаючись до розуміння сміху Ф. Ніцше. Відчуття гумору, що є головною умовою можливості існування (породження) сміху, проявляється, на думку українського філософа, саме в умовах тотальної наруги та неможливості свободи. В цьому випадку антропорятівна функція сміху та його модифікацій полягає у створенні простору свободи через дистанціювання, відсторонення від несприятливих умов.

Сміх – це могутній противагіль відчаю, світоглядному песимізму, культивуванню людської неспроможності. Він приборкує те, чого людина не в змозі подужати: абсурдність життя, спряженість життя та смерті, вивільняє від безвихідних ситуацій, дозволяє бачити “святковий аспект” світу. Через сміх відкривається “друга правда” та “друге одкровення” про світ. Сміх поєднується з мудрістю – виникає “весела мудрість” та “філософський сміх”. Саме у такій формі рефлексії можливо ставити питання про людину в її сутності та істині. Тому йдеться не лише про особистий порятунок, але й про “антропорятівні” чи “родорятівні” функції цього феномена у різних його модифікаціях: гумор, іронія, сатира. “Філософський сміх”, подекуди “мовчазний сміх”, рятує не лише людину, а й філософію, бо він протистоїть перетворенню серйозності фальшивого життя на фальшиву серйозність філософії. У Табачковського також йдеться про “сатиричну свідомість” (“критичний екзистенціалізм сатиричної свідомості”), що розриває ілюзії та позерство.

Але попри усю позитивність сміху, попри його “антропорятівну функцію”, треба розуміти, що той, хто продукує сміх, разом зі свободою отримує відповідальність. “Адже свобода – то не тільки Божий дар, але й тягар, пов’язаний з величезною відповідальністю суб’єкта кожного діяння” [9, с. 49]. Сміх над чимось чи на кимось як такий, що викликає відповідальність, збалансовується сміхом над собою, реабілітує занадто велике значення “справедливого” або “несправедливого” глузування.

“Суспільство ризику” У. Бек визначає як “общество, чреватое катастрофами” [1, с. 27], саме в такому “катастрофічному” суспільстві В. А. Малахов окреслює способи реалізації “права бути собою” для пересічної людини (для нас із вами), виділяючи при цьому значущість такої категорії, як “норма”, в її практично-діяльностному аспекті, її застосування у звичайному житті сучасної людини. Власне, наголошує на необхідності норми в житті людини В. А. Малахов на сторінках своєї праці “Уязвимость любви”: “Но разве усиливающаяся *нечеловекомерность* (курс. В.А.М.) современного мира (катастрофическое обилие информации, динамизм и непредсказуемость всевозможных изменений, разнообразие взаимоналагающихся зависимостей, расширение конфликтогенных зон, необратимые экологические изменения и т.п.) уже сама по себе не побуждает сегодня по-новому воспринимать и оценивать также и повторимое (долженствующее быть повторимым и воспроизводимым), *нормальное* (курс. В.А.М.) в нашем прохождении жизни, конкретнее осознать высокий человекообразующий смысл самого феномена нормы?” [5, с. 68]. На превеликий жаль, реалії сучасності завели можливість “норми” у глухий кут, коли норма в людських стосунках, поведінці, умовах існування, способах самореалізації – це швидше виняток, певне відхилення, те, що зустрічається вкрай рідко.

На нашу думку, при всіх негараздах, які характерні для нашого сучасного (неідеального) світу, одним із найбільш позитивних моментів є те, що цілковито філософські питання, які начебто потрібні

тільки “ім” – філософам, насправді є досить глибоко вкоріненими в звичайне життя кожної людини. І, власне, тепер кожен “повинен” бути сам для себе філософом, визначаючи найголовніші цінності свого буття, без яких неможливо бути людиною. “От чего я при любых обстоятельствах не могу, не имею права отречься, о чем я никогда не должен забывать, если я хочу остаться собой, нормальным человеческим существом? – такой вопрос, одновременно философский и житейский, в наши дни становится особенно актуальным” [5, с. 101]. Ось власне під таким кутом зору – пошуку та відстоювання себе як людини В. А. Малахов розглядає сучасний прояв сміху – “прикол” у своїй статті “Феномен “прикола””, що вийшла друком у третьому номері збірника “Докса”, присвяченому “гносеологічному та антропологічному виміру сміху” [6]. В. А. Малахов розрізняє різні антропологічні способи існування сміху залежно від культурно-соціальної ситуації, яка зумовлена зовнішніми, незалежними від волі людини чинниками. Також філософ наголошує на прояві сміху як свободи, що проявляє “антропорятівну” природу сміху. “Вся огромная страна смеялась, подтрунивала и язвила, по существу, над одним и тем же; а поскольку смех есть выражение свободы, это создавало чарующую, хотя и замкнутую в сугубо “душевном” измерении человеческого бытия перспективу солидарности в свободе...” [6, с. 180]. Такий загальний, майже народний сміх допомагав людям у тоталітарних умовах існування віднайти власний ковток свободи, і певною мірою протистояти зовнішній зумовленості свого особистісного буття. Але окрім життєстверджуючого прояву сміху, В. А. Малахов констатує наявність негативних проявів сміху в житті людини, аналізуючи феномен “прикол”. По-перше, “прикол” у трактовці Малахова виявляє індивідуальний прояв людської сутності, на жаль, не дуже позитивно характеризуючи саму людину, адже бажання “приколотися” є достатньо низьким.

“Напротив, прикол – сублимированное проявление воли к самоутверждению, “приколоть” кого-то значит хоть в чем-то доказать свое превосходство над ним” [6, с. 182]. Також вбачається тонка іронія у визначенні позитивних сторін “приколу”, які Малахов означає як “вигнання наївності”. “Разумеется, в подобном типе смеховой культуры при желании можно открыть бездну положительных сторон. То, что “прикольный” юмор изгоняет с математической непреложностью, – это наивность: наивное доверие к очевидностям бытовым, нравственным, интеллектуальным, каким угодно” [6, с. 182].

В. А. Малахов вбачає певну логічність масовизації “приколу” саме тепер, адже, на його думку (яку просто нічим заперечувати), зараз настала епоха “прикольності” всього, навіть того, що прямо не стосується ні до сміхової площини, ні до іронії чи сарказму. Тобто: “Прикол становится феноменом культуры, когда выражение “прикольно!” мы можем слышать достаточно часто, едва ли не на каждом шагу; а это, в свою очередь, сопряжено с тем, что вас не будут особенно дергать, побуждая взвешивать дохлую рыбу или вызывать саперов, чтобы обезвредить старый портфель с тикающим будильником – хотя это, разумеется, не исключено” [5, с. 183].

Дослідження феномену “прикол” В. А. Малаховим у межах щорічних конференцій, присвячених сміху, що є спільним проектом Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та міського наукового товариства “Одеська гуманітарна традиція” не залишилися без аналізу, та навіть більше, істотно вплинули на інших мислителів. Так, наприклад, Інна Володимирівна Голубович у своїй статті ““Флэш-моб прикол” как культурная и жизненная стратегия” [2] прямо вказує на вплив роздумів В. А. Малахова над феноменом “прикол” на аналіз такого сучасного явища, як “флеш-моб”. Що й підтверджують слова вдячності, сказані на адресу В. А. Малахова: “Хочу, прежде всего, поблагодарить В. А. Малахова, легализовавшего, как минимум, в истории проведения смеховых конференций в Одессе, феномен прикола” [2, с. 198]. Детальний аналіз “флеш-моба” виходить за межі цієї розвідки, але одне спостереження заслуговує на увагу. І. В. Голубович робить досить нетривіальний акцент на зміщенні сенсу “приколом”: “Заметим к слову, что сегодня вместо вопроса “какой же в этом смысл?” часто спрашивают – “какой в этом прикол?”. Смысл трансформируется в прикол, а смыслополагание – в приколоконструирование и конституирование прикольного мира, Универсума Прикола” [2, с. 201]. Саме така невітшна трансформація може вважатися ще одним суспільним ризиком або “антропоруйнівною” стратегією існування людини.

Підсумовуючи усе вищезазначене, потрібно ще раз наголосити на складності для людини “бути собою”. Власне, одну з граней цієї складності на прикладі феномену сміху, що має як “антропорятівне”, так і “антропоруйнівне” значення в намаганні реалізувати своє “право бути собою”, віднайти власну “полісутність”. Можемо провести певну аналогію між “суспільством ризику” та сміхом. “Суспільство ризику” характеризується невизначеністю, також невизначеністю В. Г. Табачковський характеризує сміх. То, ймовірно, якщо виходити з принципу “подібне лікується подібним”, “сміхова” невизначеність може бути варіантом відповіді на невизначеність “суспільства ризику” та, можливо, засобом “примирень” людини із ним. Ми можемо говорити про певний захисний бар’єр людської психіки, що виявляється в діяльності чи ставленні (сміх, прикол, флеш-моб). Людина захищає себе таким чином від навали зовнішніх ризиків, не маючи, мабуть, шансів захиститися від внутрішніх ризиків, “антропоруйнівних” стратегій свого існування.

Література:

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [текст] / Ульрих Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А Филиппова – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 284 с.
2. Голубович И. В. “Флэш-моб приколы” как культурная и жизненная стратегия [текст] / Инна Владимировна Голубович – Δόξα / ДОКСА: логос і праксис сміху. – Одеса : Видавничий центр ООО Студія “Негоціант – 2004. – № 5. – С. 196–205.
3. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / В. Табачковський, А. Дондюк, Г. Шалашенко та ін. – К. : Наукова думка, 2004. – 246 с.
4. Малахов В. А. Право бути собою [текст] / Віктор Аронович Малахов. – К. : Дух і Літера, 2008. – 336 с.
5. Малахов В. А. Уязвимость любви [текст] / Віктор Аронович Малахов. – К. : Дух і Літера, 2005. – 560 с.
6. Малахов В. А. Феномен “приколы” [текст] / Віктор Аронович Малахов – Δόξα / ДОКСА: Гносеологічні й антропологічні виміри сміху. – Одеса : Видавничий центр ООО Студія “Негоціант – 2003. – № 3. – С. 179–185.
7. Табачковський В. Г. “Лабіринти свободи” у вітчизняному марксистському та постмарксистському антропологізмі // Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – 273 с.
8. Табачковський В. Г. Полісутнісне Ното: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлексивності” [текст] / Віталій Георгійович Табачковський. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2005. – 452 с.
9. Табачковський В. Г. У пошуках невтраченого часу: (Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників) [Текст] / Віталій Георгійович Табачковський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 300 с.
10. Толстоухов А. Глобальный контекст эко-будущего // Вопросы философии, 2003. – № 8. – С. 49–63 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dlib.eastview.com/browse/doc/5630797>.

Рецензент – доктор філософських наук, професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ ім. І. І. Мечнікова **І. В. Голубович**